

## De wording van de Belgische socialistische beweging

### *Een autoritaire of anti-autoritaire Internationale?*

Toen Proudhon zijn geschriften de wereld instuurde, was er nog geen sprake van een echte anarchistische beweging. Het was pas met de vorming van het Internationaal Werkliedenverbond (IWV), beter gekend als Eerste Internationale, in 1864 en de conflicten binnen zijn schoot tussen zogenaamde autoritairen en anti-autoritaireren, dat de eerste anarchistische groepen ontstonden. Met name de anti-autoritaire stroming lag voor een goed deel in de lijn van het anti-etatistische, federalistische gedachtegoed van Proudhon. Proudhon, de vader van het anarchisme, noemde zich echter naar het einde van zijn leven bij voorkeur federalist. En ook zijn volgelingen schrokken ervoor terug zich zomaar anarchist te noemen. Het proudhonistisch gedachtegoed was overigens niet zo eenduidig<sup>1</sup>.

Een en ander verklaart hoe aan de tweespalt binnen de Internationale tussen autoritairen en anti-autoritaireren een tegenstelling voorafging tussen wat we grofweg mutualisten en collectivisten zouden kunnen noemen. Het door Proudhon geïnspireerde mutualisme of - op zijn Frans - mutuëllisme streefde ernaar de autonomie van het individu op vreedzame wijze, binnen het kader van de bestaande sociaal-economische orde, te bewerkstelligen. Zo wilde het mutualisme de geldhuishouding vervangen door een ruilstelsel op basis van kredietbons. Hierbij vormde het aantal arbeidsuren dat vereist was voor de vervaardiging van producten de grondslag voor hun waardebepaling. Bovendien moest alles wat met krediet te maken had, uit de greep van de kapitalistische banken worden gehaald. Die banken roomden immers door middel van enorme intresten het grootste deel van de opbrengst van de arbeid af. Proudhon bepleitte de oprichting van zogenaamde "sociétés mutuelles" door de voortbrengers. Deze onderlinge (bijstands)maatschappijen, waarvan het kapitaal werd gevormd door de aandelen van de klanten, dienden krediet te verlenen tegen minimale intresten, nodig om de administratieve kosten te dekken. Dankzij dit systeem van goedkoop krediet, zou volgens Proudhon overgegaan kunnen worden tot de "liquidation sociale". Met dit

krediet zouden de boeren gronden kunnen afkopen en zouden coöperaties van arbeiders in de plaats kunnen treden van ondernemers zonder dat men tot een gewelddadige onteigening diende over te gaan. De door Proudhon in 1848 opgerichte, maar vrij vlug verboden Banque du Peuple was een poging in die richting. In het algemeen was het mutualisme met zijn ruil- en kredietstelsel een belangrijke inspiratiebron bij de oprichting van coöperatieven en onderlinge bijstandsmaatschappijen.

Dit mutualisme, dat vooral in Frankrijk en Zwitserland, maar ook in België aanhang vond, had de beginnende Internationale in belangrijke mate beïnvloed, maar werd met de jaren hoe langer hoe meer in het defensief gedrongen. Definitief breekpunt werd de kwestie van het privé-bezit, dat door de mutualisten in naam van de persoonlijke vrijheid werd verdedigd. De collectivisten daarentegen beklemtoonden eensgezind de noodzaak om niet alleen de door de mutualisten voorgestelde transport- en kredietsector, maar ook de grond tot gemeenschappelijk bezit te maken. Op het Brussels congres van 1868 moest het mutualisme de duimen leggen; het principe van de individuele eigendom werd verworpen. Het collectivisme, men zou het ook een vorm van onvolkomen communisme kunnen noemen, werd naar voren geschoven<sup>2</sup>.

Het collectivistisch kamp bleek echter allesbehalve homogeen te zijn. Grote interne tegenstellingen kwamen al vlug aan de oppervlakte. Een aanzienlijke groep ging zich afzetten tegen wat ze noemde het autoritair communisme van Marx en zijn onder meer Duitse - achterban. In de Rus Michael Bakoenin, die in 1868 aansloot bij de Internationale en die een grote invloed had op de toenmalige arbeidersbeweging in Spanje, Italië en ook Zwitserland, vond de 'anti-autoritaire' lijn een doorgewinterde inspirator<sup>3</sup>.

Het principe van het collectief grondbezit stelden de anti-autoritaireren niet ter discussie. Met klem echter verdedigden ze hun federalistische beginselen inzake de organisatie van de Internationale tegen de centralistische neiging van de marxisten. De Internationale diende een vrije federatie van vrije verenigingen te zijn; de bevoegdheden van de Algemene Raad te Londen, waar Marx nogal wat in de pap te brokken had, dienden dan ook tot een minimum te worden herleid. Niet minder heftig waren de anti-autoritaireren in hun veroordeling van het communisme à la Marx, dat naar hun mening door de nationalisering van de grond alle maatschappelijke krachten wilde concentreren in handen van de staat, terwijl zij juist de totale vernietiging van die staat en de inrichting van de maatschappij van onderen naar boven door middel van de vrije vereniging voor ogen hadden. Zo wilden ze ook niet weten van de organisatie van de arbeidersklasse in een afzonderlijke politieke partij met het oog op de verovering van de staatsmacht zoals Marx en de zijnen dat voorstonden. Bakoenin en zijn aanhangers noemden zich bij voorkeur collectivisten. Daarmee wilden ze in tegenstelling met het 'autoritair communisme' een federalistisch, anti-etatistisch, kortom 'anarchistisch' collectivisme aanduiden.



*In de Rus Michael Bakoenin vonden de anti-autoritaire tegenstanders van Marx een doorgewinterde inspirator.*

Voor alles lag de klemtoon op hun anti-autoritaire ingesteldheid: ze wilden zelfs niet eens pogen vooraf de vorm te bepalen die de consumptie zou aannemen binnen een maatschappij waar alles onteigend zou zijn.

Binnen de Internationale was de wagen nu voorgoed aan het rollen. Twee doctrines - aan de ene kant de marxisten, de communisten, de autoritaireren of hoe men ze ook noemen wil, aan de andere kant de bakoeninisten, de anti-autoritaire collectivisten - en bovendien twee nagenoeg totaal tegengestelde persoonlijkheden stonden met getrokken messen tegenover elkaar. Een langdurige strijd tussen twee stromingen binnen de socialistische familie nam daarmee een aanvang: (politieke) socialisten, sociaal-democraten, reformisten enerzijds, anarchisten, anarcho(revolutionair) syndicalisten anderzijds zouden naderhand het dispuut onverzoenlijk voortzetten.

Het conflict zelf spitste zich aanvankelijk toe op de vraag om toetreding tot de Internationale vanwege de Alliance Internationale de la Démocratie Socialiste, een door Bakoenin kersvers opgericht genootschap met internationale

vertakkingen in Frankrijk, Spanje en Italië. Bakoenin, die in 1868 in eigen naam als lid van de Geneefse afdeling aan de Internationale was verbonden, stootte echter op de weigering van de Algemene Raad te Londen om de Alliantie in haar geheel als internationale organisatie op te nemen. De Algemene Raad was echter wel van mening dat de verschillende afdelingen van de Alliance afdelingen van de Internationale konden worden. In 1869 werd de Geneefse afdeling van de Alliance dan ook unaniem door de Algemene Raad aanvaard binnen de Internationale, maar onmiddellijk daarop opnieuw geweigerd door het Geneefse centraal comité van de Fédération Romande. Mede onder invloed van de tragische Commune-ervaring bleef de kwestie hangende tot in 1871. Toen hechtte een conferentie in Londen haar goedkeuring aan de oprichting van een Bakoeningezinde Fédération Jurassienne, die dan de 'dissidenten' uit de Fédération Romande zou groeperen.

Maar daarmee was de kous niet af; integendeel, de tegenstellingen namen in alle hevigheid toe. Inmiddels waren de posities binnen de Internationale aanzienlijk gewijzigd. Op het congres van Basel in 1869 was de meerderheid nog in handen van de anti-autoritaire collectivisten. Op het vijfde congres van Den Haag in 1872 daarentegen was de situatie omgeslagen in het nadeel van de Bakoeninaanhang. Dit congres zou de geschiedenis ingaan als dat van de grote scheuring binnen de socialistische familie tussen de autoritair en de anti-autoritair. De pro-Marx meerderheid ging er over tot het roeyement van Bakoenin, evenals van James Guillaume, de bezieler van de Jura-federatie. Terzelfder tijd werd ook besloten de zetel van de Internationale over te brengen naar New York, waar de organisatie in 1876, ver verwijderd van haar voedingsbodem en vrijwel vergeten, haar laatste adem uitblies.

De anti-autoritair bleven na Den Haag niet bij de pakken zitten. Nog in hetzelfde jaar riepen ze een internationaal congres bijeen in Saint-Imier, een plaatsje in de Zwitserse Jura. Ze legden er de eerste steen van een op te richten nieuwe, dit keer anti-autoritaire Internationale, die het jaar daarop, in 1873, definitief het daglicht zou zien op het internationaal anti-autoritair congres te Genève. Dit Geneefse congres noemde zichzelf de enige erfgenaam van de Internationale en eigende zich dan ook de titel van zesde algemeen congres van het Internationaal Werkliedenverbond toe. Het congres besloot de Algemene Raad, toch niets anders meer dan een instrument in handen van de marxisten, af te schaffen en de federaties totale autonomie te verlenen. Meteen werd bepaald dat de verantwoordelijkheid voor het federaal bureau en de voorbereiding van het jaarlijks congres elk jaar bij een andere regionale federatie moest berusten. Een federalistische, autonomistische wind waaide door deze 'nieuwe' Internationale. De ruggegraat van de 'anarchistische' Internationale werd gevormd door de Jura-federatie en de Spaanse, de Italiaanse en ook de Belgische federatie. Haar betekenis mag overigens niet worden onderschat: juist in die tijd ontwikkelden zich anarchistische bewegingen in

diverse, vooral Latijnse landen<sup>4</sup>.

### *De Internationale in België*

De Internationale maakte in België vooral in de jaren 1868-1869 een stormachtige ontwikkeling door. Zij boekte succes bij intellectuelen en bij arbeiders uit ambachtelijke én industriële sectoren. Ze ontplooidde zich in nagenoeg alle stedelijke en industriële centra. Daarbij rekruteerde ze in 'moderne' sectoren als de katoennijverheid, de mijnbouw en de metaalnijverheid, maar ook in sectoren waar zich de overgang van huis- naar fabrieksarbeid voltrok, zoals de wolnijverheid. De Internationale combineerde in België net zo goed als ergens anders het pragmatische streven om door de vakbeweging binnen het heersende bestel een concrete lotsverbetering te bewerken met het principiële, toen nog vrij korte-termijnstreven om aan datzelfde bestel een einde te maken door de invoering van het socialisme. De internationalisten zagen in de veelheid van bestaande arbeidersorganisaties het kader van de imminent geachte toekomstmaatschappij, waarmee ze meteen de beide doelstellingen op elkaar afstemden. Gedurende korte tijd werd ook in België een grote diversiteit van arbeidersgroepen in één revolutionaire socialistische beweging verenigd. De Internationale stelde zich onafhankelijk op van burgerlijke groepen en hield zich buiten de officiële politiek. Zij vormde de aanzet van een tegenmaatschappij van de arbeiders waar de "représentation du travail" stond tegenover het burgerlijke parlement<sup>5</sup>.

Begin de jaren zeventig, met de Frans-Duitse oorlog en de Commune, beleefde de beweging een terugval. Maar wellicht liet zich al eerder een stagnatie gevoelen. De Internationale had geen wezenlijk aandeel in de acties van de arbeiders die vanaf de zomer van 1871 aanmerkelijk toenamen. Had de arbeidersbeweging geen nood meer aan de Internationale als katalysator of wensden de vakbonden na de Commune niet meer vereenzelvigd te worden met de Internationale? In elk geval groeiden Internationale en vakbeweging uit elkaar. Tegelijk werd de Belgische internationalisten betrokken bij de ruzie tussen autoritair en anti-autoritair. Op het internationaal congres van 1872 in Den Haag verwierpen de Belgische afgevaardigden, tegen de Algemene Raad van de Internationale in, de verovering van de macht langs politieke weg en kozen zij voor het behoud van de lokale, regionale en nationale autonomie binnen de internationale arbeidersbeweging. Het ver doorgedreven streven naar zelfstandigheid werd mede gelegitimeerd door de verwachting van een spoedige revolutie. De daaruit voortvloeiende toekomstmaatschappij zou immers van onderuit worden opgebouwd. De Belgische Federatie vervoegde zich niet veel later bij de Anti-autoritair Internationale.

Het zwaartepunt van de Belgische federatie lag, zeker na 1872, te Ver-

viers. De Internationale telde er op haar hoogtepunt 6.000 à 7.000 leden. Een verklaring voor deze massale aanhang wordt al eens gezocht in de omschakeling van huisarbeid naar fabrieksarbeid die zich toen in de wolnijverheid voltrok<sup>6</sup>. De coöperatieve beweging vond al die tijd weinig verdedigers te Verviers, maar vanaf 1872 werd binnen de plaatselijke federatie ook de vakbeweging ter discussie gesteld. De Commune had de internationalisten geradicaliseerd, de vele mislukte stakingen van 1872 deden de rest. Er gingen meer en meer stemmen op die partiële stakingen en politieke actie afwezen als verspilling van energie. De revolutionaire propaganda, de afschaffing van de staat diende een absolute prioriteit te worden.

De crisis die zich vanaf 1873 liet voelen, ging gepaard met een duidelijke terugval van de arbeidersbeweging en met haar van de Internationale. Te Verviers versterkte zij de revolutionaire tendens. Weerstandskassen dienden plaats te ruimen voor propagandagroepen. Op landelijk niveau vond een ontvetting plaats van de centrale organen. Diverse regionale federaties werden hierdoor aan hun lot overgelaten in toch wel moeilijke tijden. Zij verdwenen of leidden verder een vegetatief bestaan. Tegelijk bleek de revolutie niet voor morgen te zijn; dit beperkte de aanhang van de exclusief revolutionaire groepen onder de arbeiders. Het Belgisch revolutionair, antipolitiek front begon steeds meer barsten te vertonen. Vooral in Gent en in Brussel manifesteerde zich een sociaal-democratische strekking die haar gedachtengoed uit Duitsland importeerde. De verwezenlijking van het socialisme werd in deze optie een middellange-termijnverwachting. De arbeidersorganisaties werden hierbij minder beschouwd als het kader van de toekomstige maatschappij, dan wel als speerpunten in de strijd voor onmiddellijke hervormingen, niet het minst de politieke vertegenwoordiging van de arbeiders. De invloed van deze politieke, 'reformistische' strekking liet zich ook in Verviers gevoelen. In 1876 werd de zetel van de Belgische Algemene Raad naar Antwerpen overgebracht. *Le Mirabeau*, dat in principe de spreekbuis van de hele Belgische Internationale was, fungeerde nog enkel als tribune voor de Waalse groepen. Het blad legde overigens een grotere openheid aan de dag voor de gematigde socialisten. De revolutionairen werden er zelfs even van de leiding verdrongen; ze hergroepeerden zich in *L'Étincelle*. Dit genootschap kreeg in 1877 opnieuw greep op *Le Mirabeau* om de zaak in mei 1878 definitief over te laten en met de uitgave van *Le Cri du peuple* te beginnen<sup>7</sup>.

De Anti-autoritaire Internationale was geen lang leven beschoren. In 1877 vond te Verviers haar negende congres plaats. Het zou geen onmiddellijk verlengstuk meer krijgen. Op het daarop volgend algemeen socialistisch congres in Gent bevestigde de Vlaamse fractie binnen de Belgische federatie officieel haar sociaal-democratische voorkeur. In 1878 verloor de Jura-federatie haar leidsman Guillaume, die naar Parijs uitweek. Bovendien moest de Spaanse federatie, zonder twijfel de sterkste van alle, reeds in 1874 de clandestiniteit op-

zoeken; deze federatie bleef verboden tot 1881. Terwijl de Anti-autoritaire Internationale haar zwanezang zong, zette zich in Vlaanderen en tot op zeker hoogte in Brussel de sociaal-democratische strekking door<sup>8</sup>. Met de jaren kreeg de term socialisme steeds meer een politieke ('etatistische') en (zeker in België) uiteindelijk ook een 'reformistische' bijklank.



*De Internationale maakte in België vooral in de jaren 1868-1869 een stormachtige ontwikkeling door.*

### *Socialistische partijvorming en revolutionair weerwerk*

Al in 1877 werden de Vlaamse Socialistische Arbeiderspartij en de Brabantse (in praktijk vooral Brusselse) Socialistische Partij gesticht. Dit vormde evenwel nog geen aanzet tot een socialistische zegetocht. Een landelijke formatie bleef bij gebrek aan Waalse medewerking vooralsnog onhaalbaar. Te Brussel was een omvorming van de Internationale tot een politieke partij, zoals te Gent was gebeurd, niet mogelijk door de nawerking van een revolutionaire, federalistische en apolitieke tendens. De Brabantse Socialistische Partij werd dan maar buiten het kader van de Internationale gelanceerd, maar werd spoedig van binnenuit uitgehold door radicalen die in de politieke actie enkel een medium voor de revolutionaire propaganda zagen. Zij werden in deze oppositie gesteund door een volstrekt antipolitieke anarchistische minderheid. Noch de Vlaamse, noch de Brabantse Socialistische Partij bleken een succes te zijn<sup>9</sup>.

In april 1879 smolten de Vlaamse Socialistische Arbeiderspartij en de Brabantse Socialistische Partij samen tot de Belgische Socialistische Partij (BSP), al bij al een losse organisatie van plaatselijke groepen en federaties. De stichters beoogden de politieke actie; de eis van het algemeen stemrecht moest het bindmiddel vormen. De nieuwe partij leek ook aansluiting te vinden bij mijnwerkersgroepen in de Borinage. De kennismaking met het IWV was in deze streek kort en oppervlakkig geweest, maar naar aanleiding van diverse stakingen vanaf 1877 kon de Brusselse arbeidersbeweging de banden opnieuw aanhalen. In het bijzonder de militanten van de Arbeidskamer (of *Chambre du Travail*, een samenwerkingsverband van enkele vakgroepen) en de BSP hadden vanaf 1879 mede onder impuls van Louis Bertrand een groeiend succes. Eind 1879 overspoelde een nieuwe stakingsgolf het mijnbekken. Louis Bertrand en de zijnen hadden steeds de nadruk gelegd op de noodzaak van organisatie en niet het minst van sterke stakingskassen. De stakingsbeweging was naar hun mening erg voorbarig, maar was evenwel niet te stuiten. De Brusselaars slaagden er wel in aan de beweging de nodige organisatorische onderbouw te geven, maar dat kon niet verhinderen dat de stakers het onder-spit dolven.

Op 1 februari 1880 vond een nieuw congres van de BSP plaats waarop de Waalse vertegenwoordiging vooral uit de Borinage kwam. Het congres besloot om een grote campagne voor het algemeen stemrecht te lanceren. Al vlug werd duidelijk dat op deze onderneming een dubbele hypotheek woog. Vooreerst gingen de progressieve liberalen niet in op de uitnodiging tot verruiming. Vervolgens bestond binnen de de BSP onenigheid over de te volgen strategie. Op het congres werd besloten om op landelijk vlak een petitie voor het algemeen stemrecht te organiseren, alsook om - voor het geval dat met de petitie geen rekening werd gehouden - in augustus naar aanleiding van de



vijftigste verjaardag van België een nationale betoging te houden. Het idee van een petitie stuitte echter op grote tegenstand binnen de BSP<sup>10</sup>.

Te Brussel bleek zich binnen de partij sinds 1879 rond de persoon van Emmanuel Chauvière een belangrijke revolutionaire tendens te hebben gegroepeerd. De Franse blanquist en communard Chauvière had zich sinds 1876 in de hoofdstad gevestigd en ontwikkelde er gaandeweg een belangrijke activiteit binnen de vrijdenkers- en arbeidersbeweging<sup>11</sup>. Zijn leermeester Louis-Auguste Blanqui getrouw, verdedigde hij een revolutionair staatssocialisme. Een erg uitgewerkte strategie leverde hij niet. Hij was voorstander van de politieke actie en van de beweging voor het algemeen stemrecht, zij het enkel om de revolutionaire perspectieven die zij boden. Jean Puissant typeert hem als de vertegenwoordiger van een negentiende-eeuws revolutionair socialisme dat er niet in slaagde "ni à structurer ni à préparer dans les faits l'issue révolutionnaire dont il parle tant."<sup>12</sup>

Dat verhinderde niet dat onder zijn impuls in de volkse buurten van Brussel een dertigtal revolutionaire straat- en wijkkringen tot stand kwamen. Het dienden kleine, geheime groepen te zijn die vaak van samenstelling wisselden en zich op tijd en stond ontbonden. Samenzweerderig als ze waren, wilden deze groepen geen sporen nalaten. Veel is er dan ook niet over deze groepen geweten. De politie schatte het aantal leden van de Cercles Réunis op een twee- à driehonderd, maar telde in 1881 ook 57 groepen, wat overdreven lijkt. Zij werden overkoepeld door het Comité Central des Cercles Réunis. Chauvière, die in 1880 ook *Les Droits du peuple* uitgaf, riep zo te Brussel een blanquistisch geïnspireerde, zij het niet exclusivistische, revolutionaire organisatie in het leven.

Gelijk voltrok zich te Brussel ook een anarchistische groepsvorming. De oorsprong daarvan lag binnen de Internationale. De Brusselse afdeling kende met de teloorgang van de Brabantse Socialistische Partij enige heropleving. Verscheidene leden van de partij vervoegden zich bij de rangen van de Internationale. Vooral vanaf 1878 nam daarbinnen de invloed van gematigden als Louis Bertrand en César de Paepe gevoelig af. In 1879 droeg de Brusselse Internationale (opnieuw) een duidelijk revolutionair, om niet te zeggen anarchistisch stempel. Tegelijk kende de organisatie geen uitbreiding meer tengevolge van de oprichting van specifieke revolutionaire groepen, in het bijzonder de blanquistisch geïnspireerde Cercles Réunis. Maar ook de anarchisten riepen in 1879 een eigen organisatie in het leven: de Ligue Collectiviste-Anarchiste<sup>13</sup>.

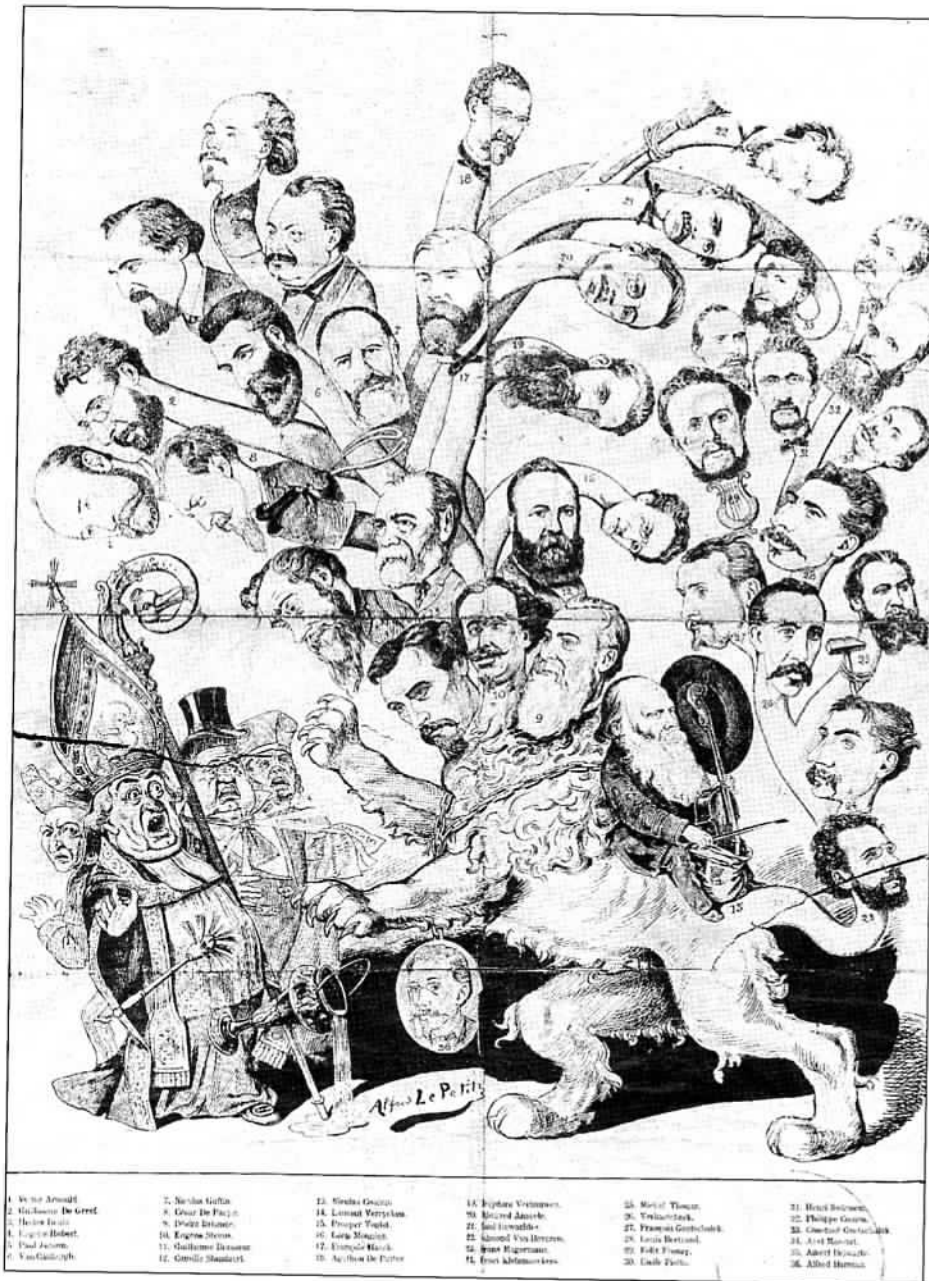
Alle invloed van de anarchisten ten spijt, vormde de Internationale ideologisch geen homogene groep. Bovendien werden de anarchisten in de recent gestichte Cercles Réunis geconfronteerd met een nieuwe, autoritaire revolutionaire strekking rond Chauvière. Het deed de behoefte aan een eigen anarchistische groepering als uitvalsbasis voor de actie binnen andere groepen, in-

clusief de BSP, toenemen. Deze eigen groep moest bovendien instaan voor een specifieke anarchistische propaganda door middel van meetings en een eigen blad. Met deze doelstellingen voor ogen startte de Ligue Collectiviste-Anarchiste omstreeks september 1879 haar werking<sup>14</sup>.

De kern van de Ligue werd gevormd door Laurent Verrycken, secretaris-correspondent, Hubert Delsaute en Charles Debuyger. Verrycken had nog de oprichting van de Brusselse afdeling van de Internationale in 1865 meege maakt en vertegenwoordigde de Belgische federatie onder meer op het Londense congres waar hij zich tegen de voorstellen van Marx keerde. Na Den Haag trok hij de anti-autoritaire kaart. Geconfronteerd met de inzinking van de Brusselse afdeling van de Internationale zocht hij in 1876 tijdelijk enige toenadering tot de gematigde socialisten. Delsaute had zijn sporen al verdiend als secretaris van de vrijdenkersgroep *L'Affranchissement*. In 1869 maakte hij deel uit van een groep revolutionaire scheurmakers binnen de Brusselse afdeling van de Internationale. Toen de Belgische federatie aansloot bij de anti-autoritaire vleugel van de Internationale, werd hij opnieuw - zij het een weinig trouw - lid van de Brusselse afdeling. De radicale oppositie binnen de Arbeidskamer, de Brabantse Socialistische Partij en de Belgische Socialistische Partij kregen zijn voorkeur. Communard Debuyger ten slotte was na de teleurstellende ervaring met de Brabantse Socialistische Partij steeds meer de revolutionaire toer opgegaan<sup>15</sup>.

Dat Verrycken de functie van secretaris-correspondent bekleedde, wees er al op: de Ligue Collectiviste-Anarchiste was niet wars van enige organisatie. De leden van de bond hadden met name een "federaal pact", "een contract" gesloten. Zij gingen ervan uit dat de individuele zelfstandigheid de eerste voorwaarde was voor de menselijke ontvoogding. "Tout réglemeut ou contrat ne doit servir qu'à ériger dans un certain ordre ces principes en fait". Door zich te verenigen wilden deze anarchisten "consolider leurs pas pour arriver à la vraie égalité dans l'humanité." Deze vereniging bracht beslissingen bij meerderheid, verplichte bijdrage, aanvaardingsprocedure en installatie van een comité mee<sup>16</sup>. Met deze organisatievorm sloot de Ligue Collectiviste-Anarchiste aan bij een gewoonte binnen het toenmalig socialistisch verenigingsleven. Enkele jaren later zou de anarchistische groepsvorming, mede onder internationale invloed, breken met deze organisatorische traditie.

De leden van de kring noemden zich collectivisten, anarchisten en revolutionairen. Collectivisten omdat naar hun mening de bodem(rijkdom) toebehoorde aan de hele mensheid, omdat de arbeid wezenlijk een collectief karakter had en het produkt van die arbeid dan ook de gemeenschap toekwam. Anarchisten noemden zij zich omdat ze tegenstanders waren van elke vorm van regering. Revolutionairen ten slotte omdat regeringen slechts met geweld konden worden uitgeschakeld. De Ligue wilde tegelijk vrijheid, gelijkheid en solidariteit: solidariteit was enkel mogelijk tussen vrije en gelijke burgers. De



Het socialisme was een veelkoppig monster. Men herkent onder meer Eugène Steens (10), Laurent Verrycken (14), Emile Piette (30), César de Paepe (8), Léon Monniet (16), Edouard Anseele (20), Edmond van Beveren (22), Louis Bertrand (28), Guillaume de Greef (2), Hector Denis (3) en Paul Janson (5).

bond kleefde ook het materialisme aan: de vervlochtenheid van deze en andere Brusselse socialistische groepen met de vrijdenkersbeweging was groot<sup>17</sup>.

Opvallend was - haar naam sprak voor zich - dat de groep het collectivisme aankleefde en niet het communisme zoals dat onder meer in Italië en Zwitserland binnen de Anti-autoritaire Internationale opgeld had gedaan. In 1876 al werd een verklaring van twee Italianen, Carlo Cafiero en Errico Malatesta, namens de Italiaanse federatie op haar congres te Firenze, gepubliceerd in de *Bulletin de la Fédération Jurassienne*. De verklaring was niet van belang ontbloot. Ze vormde een aanzet tot een duidelijke koerswending van de toenmalige anarchistische beweging. In tegenstelling met de mutualisten hadden de anti-autoritaire collectivisten altijd de noodzaak van collectivisatie van de produktiemiddelen vooropgesteld. Aan de produkten van de arbeid raakten deze collectivisten echter met geen vinger. In hun ogen was het persoonlijk bezit ervan een noodzakelijke waarborg voor de persoonlijke vrijheid. Dit principe werd door het Florentijns congres van de Italiaanse federatie voorgoed op de helling gezet. Niet alleen de produktiemiddelen moesten gemeenschappelijk bezit worden, maar tevens de produkten van de arbeid zelf. "Aan ieder volgens zijn behoeften" drong zich van dan af onafwendbaar op als de enige regel binnen het anarchistisch denken, die produktie en consumptie mocht beheersen, en dit in naam van het solidariteitsbeginsel.

De definitieve heiliging van bovengenoemde stelregel greep plaats op het congres van de Jura-federatie te La Chaux-de-Fonds in 1880. Door de aanwezigheid van belangrijke militanten als de Rus Peter Kropotkin, de Italiaan Carlo Cafiero, de Fransman Elisée Reclus en anderen mocht het congres zo waar prétenderen representatief te zijn voor nagenoeg het hele internationale anarchisme van toen. Onbeschroomd kozen de militanten die in La Chaux-de-Fonds waren verzameld, voor het communisme als einddoel van de anarchistische actie, al of niet met het collectivisme als tijdelijke overgangsvorm. Waar in het anarchistische kamp communist voorheen gelijkstond met marxist, staatscommunist, voorstander van het gezag, werd een communist vanaf 1880 heel eenvoudig elkeen die voorvechter was van de formule 'ieder volgens zijn behoeften'. Veiligheidshalve liet men aan de term communist het epitheton anarchistisch of libertair voorafgaan. Het congres preciseerde ook hoe de gemeente (*commune*), de basis van de toekomstige maatschappij, er zou uitzien, of beter, er niet zou mogen uitzien. Te allen prijze moest men vermijden dat de gemeente een soort ministaat zou worden. "La commune n'est pour nous que l'expression synthétique de la forme organique des libres groupements humains."<sup>18</sup> Het werd helemaal moeilijk toen onder meer de Belgische 'reformisten' mettertijd het collectivisme expliciet in hun vaandel schreven.

Niet alleen de doctrine werd circa 1880 in een nieuwe vorm gegoten. Volgens een politiebron werd het congres te La Chaux-de-Fonds in 1880 voorafgegaan door een geheime sessie met de belangrijkste militanten: Kropotkin,

Reclus enz., waarop ook de te volgen tactiek aan een grondig onderzoek werd onderworpen. De tactiek die daar uit de bus kwam, ging de geschiedenis in als de zogenaamde propaganda van de daad. Beoogd werd de totale, gewelddadige vernietiging van de bestaande instellingen. Verder werd de noodzaak beklemtoond alle mogelijke inspanningen te leveren om door daden de revolutionaire idee en de geest van revolutie te propageren. Dat men de sfeer van de wettelijkheid moest verlaten, lag voor de hand. Alle actie - zo vertelt ons toch het politieverlag van de bijeenkomst - moest verschoven worden naar het domein van de onwettelijkheid; dit was de enige weg die tot de revolutie leidde. Nog in dat verband werd gewezen op de voordelen die de studie en de toepassing van techniek en scheikunde konden opleveren. Ten slotte bleef men vasthouden aan de autonomie van de groepen en de individuen, maar men stelde wel de oprichting van een centraal bureau voor internationale inlichtingen voor, teneinde de contacten tussen de groepen te vergemakkelijken<sup>19</sup>.

Ze mochten het produkt van de arbeid dan wel gemeenschappelijk noemen, aan het principe dat ieder naar zijn mogelijkheden produceerde en naar zijn behoeften consumeerde, waren de Brusselse anarchisten nog niet toe, hoewel er toch stemmen in die zin opgingen. Voorlopig evenwel kende die andere oriëntering die zich binnen de Anti-autoritaire Internationale voltrok, met name wat het gebruik van geweld aanging, meer bijval te Brussel. Er was sprake binnen de Ligue Collectiviste-Anarchiste van een kordate, gewapende groep revolutionairen die door hun gewelddadig optreden naar aanleiding van stakingen een nakende opstand moesten bespoedigen. Er vielen ook samenzweerderige oprispingen te noteren; daar zal het contact met de blanquistes niet vreemd aan geweest zijn. Concrete voorbereidselen in die richting werden door de groep wel niet genomen. Het gebruik van geweld vond overigens een tegenstander in de persoon van Eugène Steens, de radicale internationalist, maar gematigde anarchist<sup>20</sup>.

In februari pakte de Ligue Collectiviste-Anarchiste uit met een eigen blad, *Le Drapeau rouge*. Het redactiecomité werd gevormd door Verrycken, Debuyger en Delsaute<sup>21</sup>. In maart had het blad een oplage van 1.300 exemplaren. Ter vergelijking: de politie schatte op hetzelfde ogenblik de oplage van het socialistische *La Voix de l'ouvrier* van Bertrand op 2.500. *Les Droits du peuple* van Chauvière haalde enkele maanden later 1.500 exemplaren<sup>22</sup>. *Le Drapeau rouge* hield het echter maar twee maanden uit. Een duistere combinatie van financiële moeilijkheden en persoonlijke animositeit deden het blad en niet veel later de anarchistische kring zelf de das om. Toch mag de invloed van deze groep anarchisten niet onderschat worden. Met vijftien militanten was de groep bescheiden, maar stak ze nu ook niet meteen af tegen de andere socialistische groepen. Haar leden drukten hun stempel op de Brusselse afdeling van de Internationale en op de vrijdenkersvereniging L'Affranchissement.

Verscheidene militanten waren daarnaast bijzonder actief in andere vrijdenkersgroepen, in de Cercles Réunis, in enkele beroepsgroepen... Bovendien wisten de Brusselse anarchisten zich zowel nationaal als internationaal geruggesteund. In eigen land waren er vooral de anarchisten van Verviers. Internationaal waren er onder meer de Franse en Duitse beweging waarvan verscheidene aanhangers te Brussel een toevlucht hadden gezocht<sup>23</sup>.

"Les jeunes et leur méthode triomphaient," stelde Louis Bertrand in zijn *Histoire de la démocratie et du socialisme* naar aanleiding van de stichting van de eigen Brabantse Socialistische Partij. Bij deze vereenzelviging van politiek socialisme met jeugdigheid dient de volgende kanttekening te worden gemaakt. Als het waar was dat belangrijke voortrekkers van het politieke socialisme als Bertrand, Anseele en anderen inderdaad aan de jonge kant waren (binnen het toenmalig socialistisch gezelschap), dan gold evengoed dat de revolutionaire beweging omstreeks 1880 mee werd gedragen door een nieuwe lichter van jonge, radicale militanten<sup>24</sup>.

### *Falende stemrechtbeweging*

Intussen leek de beweging voor het algemeen stemrecht vooral te Gent, Antwerpen en Brussel op gang te komen. Te Brussel was de BSP door de terughoudendheid van de progressisten (de progressieve liberalen) genoodzaakt om bij de parlementsverkiezingen van 1880 met een eigen arbeiderslijst op te komen. In Luik raakte de campagne voor het algemeen stemrecht echter niet van de grond, in Henegouwen verging het de beweging dan weer beter, ofschoon ook in de Borinage de revolutionairen steeds meer bijval bleken te kennen. De mislukte staking van december 1879 was daar niet vreemd aan. De gespierde taal van de revolutionairen kon de mijnwerkers ongetwijfeld meer bekoren dan oproepen tot organisatie en discipline. Léon Monniez, die federaal secretaris van de BSP in de Borinage was, koos de kant van Chauvière. De Fransman zelf ging in Luik, Seraing en Verviers de boodschap van de nakende revolutie uitdragen<sup>25</sup>.

Chauvière verklaarde zich niet alleen een tegenstander van petitie, die niets anders dan een appel aan de machthebbers inhielden, maar ook van betogingen die besloten werden met het afgeven van petitie. Hij en zijn medestanders in de Cercles Réunis schoven de eisen als het algemeen stemrecht met imperatief mandaat en de volksbewapening naar voren en zagen in de politieke actie in het algemeen een kapstok voor revolutionaire agitatie. Dit verwijderde hen steeds meer van de gematigde elementen in de BSP en bracht hen tegelijk dicht bij de anarchisten. Zowel te Brussel als in de Borinage riepen de revolutionairen op om de betoging voor het algemeen stemrecht te boycotten. Intussen had de petitie door de deelneming van de BSP'ers aan de

verkiezingen te Brussel vertraging opgelopen. Op de valreep besloot een partijcongres om toch een betoging te organiseren, waarbij als apotheose de verzamelde handtekeningen aan de kamervoorzitter zouden worden aangeboden. De betoging die uiteindelijk plaatsvond, kon allesbehalve landelijk genoemd worden. Enkel Gent en Antwerpen stuurden een serieuze afvaardiging. Er waren diverse redenen voor deze mislukking: het gearzel, maar ook de revolutionaire oppositie tegen de onderneming<sup>26</sup>.

Met de mislukking van de betoging voor het algemeen stemrecht leek de baan vrij voor de revolutionairen. Op 19 september 1880 vond te Brussel een revolutionair congres plaats. Bovenaan op de agenda stond de "organisatie van de revolutionaire krachten". Een veertigtal afgevaardigden vertegenwoordigden er nagenoeg evenveel groepen. Het gros van de groepen en allicht van de afgevaardigden was Brussels. Het congres besloot tot de oprichting van een revolutionaire federatie die al vlug *Union Révolutionnaire* of ook wel *Parti Socialiste Révolutionnaire* werd genoemd. De groepen bereikten overeenstemming over een gemeenschappelijke, maar verder weinig geconcretiseerde propaganda, alsook over de oprichting van een federaal contactbureau, waar dat echter geen afbreuk mocht doen aan de zelfstandigheid van de aangesloten organisaties. Dat laatste kon alvast niet de bedoeling van de blanquist Chauvière zijn geweest<sup>27</sup>. Met Kerstmis 1880 had te Verviers een tweede revolutionair congres plaats. Een vijftwintigtal congressisten spraken er uit naam van 30 à 35 groepen<sup>28</sup>. De *Union Révolutionnaire* organiseerde nog een derde congres, op 20 maart 1881 te Cuesmes in de Borinage, dat een kleine dertigtal vertegenwoordigers van een veertigtal groepen bijeenbracht<sup>29</sup>.

Het zwaartepunt van de revolutionaire beweging bleef al die tijd Brussel. Men mag zich wel niet blind staren op de veelheid van Brusselse groepen. Wat al de revolutionair-socialistische (blanquistische) straat-, wijk- en gemeentecomités feitelijk voorstelden, blijft immers de vraag. Desalniettemin was Brussel de zetel van de *Union Révolutionnaire*. In de hoofdstad leken de blanquisten ten aanzien van de internationalisten en anarchisten in de meerderheid te zijn. Eind 1880 sloten een aantal anarchisten wel weer voor een tijdje aaneen in de *Cercle des Anarchistes Bruxellois* en de *Club Anarchiste Révolutionnaire*<sup>30</sup>. Een aantal van deze anarchisten ging, ongetwijfeld geïnspireerd door de internationale revolutionaire ambiance, vanaf 1881 samen met revolutionairen van andere gezindheid diverse geheime genootschappen vormen: *Les Frères de l'ABC*, het *Comité Exécutif Socialiste*, de *Groupe Secret d'Action Révolutionnaire*. Niets wijst er evenwel op dat deze groepen die een paddenstoelenbestaan leidden, hun gewelddadige, revolutionaire inzichten ook maar enigszins konden toepassen<sup>31</sup>.

Uit de provincie vormde het Waals-Brabantse Tubeke met zijn socialistische groep een vaste waarde op de revolutionaire congressen. Verviers was

dat natuurlijk nog meer, ofschoon die afvaardiging mettertijd gereduceerd werd tot L'Étincelle van anarchist Emile Piette<sup>32</sup> en L'Avenir. Tegelijk kreeg in de wolstad het politieke socialisme enige weerklank. Vanuit de Borinage was er op de revolutionaire congressen altijd een afvaardiging van enkele mijnwerkersgroepen. Luik had telkens een kleine vertegenwoordiging. Het beken van Charleroi was enkel op het tweede congres, zij het goed, vertegenwoordigd. Uit Vlaanderen waren op het eerste congres van september 1880 de Gentse Broederlijke Wevers aanwezig; op het derde congres van maart 1881 daagden een drietal Antwerpse groepen op. In het algemeen slaagde de Union er steeds minder in vakverenigingen aan te trekken. Het loont de moeite hier een vergelijking te maken met de lijst van vertegenwoordigde groepen op het BSP-Congres van 17 en 18 april 1881 in Antwerpen. Voor Gent waren dat acht groepen, voor Brussel zes (waarvan vijf vakorganisaties). Verder waren er uit Antwerpen zelf slechts twee groepen. Uit de Centre dan weer vier, maar uit de Borinage en de streek rond Charleroi geen enkele. Uit Verviers waren dan weer wel vijf vakgroepen vertegenwoordigd. Ten slotte was er nog één groep uit Hoei<sup>33</sup>.

De Union Révolutionnaire leek al die tijd enkel nog te (over)leven van het vooruitzicht van het internationaal revolutionair congres dat in juli 1881 te Londen plaats zou vinden. Het Londense congres zou de optie voor de propaganda van de daad die al eerder in anarchistische kringen was genomen, 'officieel' bevestigen. Men zette er zich bovendien sterk af tegen elke mogelijke vorm van reconstructie van de Internationale, die nu toch eenmaal dood was. Wel werd de oprichting van een internationaal bureau voor uitwisseling van informatie, maar zonder verdere bevoegdheden, aanvaard.

Vanuit België waren op deze internationale bijeenkomst diverse groepen vertegenwoordigd: het Brusselse blanquistische Comité Central des Cercles Réunis, de Brusselse afdeling van de Internationale, de Brusselse vrijdenkers Les Cosmopolitains, de Duitse socialistische groep in Brussel, de Brusselse, maar ook de Antwerpse anarchistische groep, evenals L'Étincelle en L'Avenir van Verviers. Ging het overwicht van de revolutionaire socialisten op anarchisten dat te Brussel bestond, al voor een deel verloren in de nationale Belgische context, dan was dat zeker het geval op internationaal niveau. Dat het Londense congres tot het definitief begraven van de Internationale besloot, kon bezwaarlijk naar de zin zijn van de Belgische revolutionaire socialisten, die in eigen land al genoeg moesten nemen met de behoorlijk losse structuur die de Union Révolutionnaire was<sup>34</sup>. Tegelijk verscherpten in België en in het bijzonder te Brussel de tegenstellingen binnen het revolutionaire kamp inzake de revolutionaire mogelijkheden van de politieke actie en dan vooral de wenselijkheid van het opnieuw aanzwengelen van de beweging voor het algemeen stemrecht<sup>35</sup>.

De revolutionaire beweging kon met andere woorden geen gebruik ma-



ken van de terugval van de 'reformistische' beweging. Ideologische tegenstellingen gecombineerd met persoonlijke ruzies, een gebrek aan eenheid in de actie die in de hand werd gewerkt door een losse structuur, het ronddraaien in de revolutionaire binnenkring, de afhankelijkheid voor de revolutie van het buitenland én het uitblijven van die revolutie waren daar evenveel oorzaken van. De propaganda van de Cercles Réunis en *Les Droits du peuple* was, zo zou men kunnen stellen, bij een steriel revolutionair verbalisme gebleven. Deze appreciatie kan worden uitgebreid tot de hele revolutionaire beweging<sup>36</sup>.

### *De algemene terugslag*

Eind 1881 richtten de blanquisten Chauvière en Delfosse<sup>37</sup>, samen met de vroegere kernleden van de Ligue Collectiviste-Anarchiste Debuyger, Steens en Verrycken de Ligue Républicaine Socialiste op. De nieuwe vereniging voerde - al dan niet om tactische redenen - de verovering van het algemeen stemrecht in het vaandel. Het initiatief stuitte op scherpe kritiek in het Franse anarchistische blad *Le Révolté*. Van de Ligue Républicaine Socialiste was het alvast voor Debuyger, Delfosse en Verrycken niet zo'n grote stap meer naar de Union Démocratique die een aantal revolutionairen en 'reformisten' medio 1882 samen vormden. Dit verbond ijverde niet alleen voor het algemeen stemrecht, maar sloot ook een samenwerking met de progressieve burgerij niet uit. In hetzelfde jaar kon de communard Chauvière terugkeren naar Frankrijk<sup>38</sup>.

Even leek het erop alsof de 'reformistische' BSP met de organisatie van een mijnwerkerscongres eind oktober 1880 en nog één in maart 1881 alvast in de Borinage de opgelopen averij kon herstellen. Het is zeer de vraag of men op basis van het beschikbare bronnenmateriaal, dit is vooral de gematigde en de revolutionaire pers, daartoe met voldoende zekerheid kan besluiten. Als een dergelijke recuperatie heeft plaatsgevonden, dan was ze in elk geval van korte duur. Veel aannemelijker lijkt het dat de strijd tussen gematigde en revolutionaire socialisten uit het Brusselse over de hoofden van de Borains heen werd gevoerd en dat in de Borinage het nieuwe elan van de socialistische beweging gebroken werd door twisten die vreemd waren aan de streek. Toch kan dit de neergang van het socialisme na 1881 in de Borinage slechts voor een deel verklaren; wat evenzeer speelde, was de lichte verbetering in de situatie van de mijnwerkers tijdens de volgende jaren<sup>39</sup>.

Het spaak lopen van de beweging voor het algemeen stemrecht sterkte de progressisten in hun afwijzing van een zuiver algemeen stemrecht, terwijl ze tegelijk de vruchten plukten van deze beweging. De BSP was vanaf 1881 gedoemd om in de schaduw van de progressisten te opereren. *La Voix de l'ouvrier*, het blad van Bertrand en vervolgens ook van de BSP, stierf in september van 1881 een stille dood; de Brusselse Arbeidskamer had het al een tijdje

moeilijk. De partij verloor nagenoeg overal aan aanhang en aan zelfvertrouwen. Als enige steunpunten van de partij bleven nog Gent, en tot op zekere hoogte Antwerpen en Brussel. De partij koos voor een overlevingsstrategie: de organisatie van de arbeiders in coöperatieven; die moesten in de toekomst zorgen voor de nodige fondsen en bekwame militanten<sup>40</sup>.

Maar het verging de anarchisten zeker niet beter. Te Brussel bestonden na 1881 nog wel de Cercle Anarchiste, de Union Anarchiste de Bruxelles en de Vereenigde Anarchisten, maar een aantal van hun vroegere revolutionaire medestanders hadden toenadering gezocht tot de gematigde socialisten. De Brusselse anarchisten raakten geïsoleerd en traden nog nauwelijks naar buiten. Een keer haalden ze nog spectaculair het nieuws, toen ze eind 1882 mede een tournee van de Franse ex-onderwijzeres én anarchiste Louise Michel organiseerden. Het optreden van de communarde, "pétroleuse" en "rode maagd" gaf aanleiding tot woelige tegenbetogingen. Dat was ook het geval bij een tweede lezingenreeks die haar onder meer te Gent bracht. Ze werd er opgewacht door strijdlustige studenten van de Leuvense universiteit. Een uitwijzingsbevel maakte een einde aan het tumult<sup>41</sup>.

De Antwerpse socialisten waren sterk vertegenwoordigd op de nationale betoging voor het algemeen stemrecht in augustus 1880, maar zeker vanaf 1881 kende het anarchisme te Antwerpen bijval. In maart 1881 stuurden Antwerpse groepen voor het eerst afgevaardigden naar een congres van de Union Révolutionnaire; het congres van de PSB dan weer, dat een maand later in hun eigen metropool plaatsvond, leek de Antwerpenaars maar matig te kunnen mobiliseren. Eind 1881 zag te Antwerpen *De Opstand* het licht. Het blad zou met enige onderbreking tot 1884 verschijnen. Al die tijd was dit het enige anarchistische orgaan in België. Uitgever én voortrekker van de Antwerpse Anarchistenkring was Henri de Cleyn. Echt krachtdadig kan de Antwerpse beweging evenwel niet worden genoemd<sup>42</sup>.

De ideologische en organisatorische ontwikkeling van het Luikse socialisme tijdens de jaren 1880-1885 was ongetwijfeld verre van helder. Het relaas ervan dat de Luikse politicommissaris in 1888 ten behoeve van de doctrinaire-liberale staatsman Frère-Orban opstelde, verheldert die complexiteit maar matig. Historische studies die op deze bron steunen, lijden aan hetzelfde euvel<sup>43</sup>. Eén krachtlijn laat zich niettemin aflezen. De revolutionaire ambiance die zich zowel binnen als buiten België liet gevoelen, werkte ook te Luik aanstekelijk. Maar al in 1882 leken zowel bij de autochtone socialisten als bij de Duitse inwijkelingen de kansen te keren in het voordeel van het politieke socialisme. Niet dat zich dit meteen organisatorisch echt liet voelen of een definitief einde maakte aan alle ideologische onduidelijkheid. Het congres van de BSP dat in 1883 te Luik plaatsvond, was in verscheidene opzichten typerend. De stoet die bij die gelegenheid was gepland, kon nauwelijks volk trekken. En, toeval of niet, het vijfde agendapunt dat de houding van de partij tegenover de anarchisten betrof, werd er niet behandeld<sup>44</sup>.

Ook te Verviers tekende zich een erg voorzichtige toenadering af naar de gematigde socialisten in Vlaanderen en Brussel. In 1878 leek L'Étincelle opnieuw haar greep op *Le Mirabeau* te verliezen, want in die zin mag het lanceren van *Le Cri du peuple* worden begrepen. Het nieuwe blad wilde door theoretische propaganda, maar ook door propaganda van de daad de komst van de revolutie bespoedigen. *Le Mirabeau* stelde, als officieel Franstalig orgaan van de kwijnende Internationale, steeds minder voor, maar zou *Le Cri du peuple* toch nog even overleven. Na een jaar al moest het revolutionaire blad de boeken sluiten als gevolg van financiële problemen en de veroordeling tot drie jaar gevangenisstraf van uitgever Toussaint Malempré. In augustus 1880 kreeg het blad wel een verlengstuk in *La Persévérance*, dat het tot oktober 1881 uithield. Voor *La Persévérance* was de gematigde BSP de kop van Jut; het blad wilde de oude Internationale op een zuiver revolutionaire grondslag doen herrijzen. In december 1880 vond in Verviers het tweede revolutionaire congres plaats.

Dit nam niet weg dat ook te Verviers de anarchisten in het defensief werden gedrongen. Als de BSP bij haar stichting in 1879 in Verviers maar weinig weerklank had gevonden - de arbeidersbeweging scheen er overigens ten prooi aan een algemene lethargie -, dan slaagde Pierre Fluse in 1881 erin met En avant een kring op te zetten die hoe langer hoe meer gematigde socialistische standpunten innam. En avant zou overigens vanaf 1882 *La Sentinelle* uitgeven. Deze krant nam in 1883 de fakkel over als officieel Franstalig orgaan van de BSP van *La Voix de l'ouvrier*, dat ook al nauwelijks de jaren zeventig had overleefd<sup>45</sup>.

Het zou - de landelijke congressen die er plaatsvonden ten spijt - toch nog jaren duren voor de BSP en vervolgens de BWP zich te Antwerpen, Verviers en Luik van een belangrijke en trouwe aanhang konden verzekeren. De socialisten dienden in de beweging voor het algemeen stemrecht de leiding tijdelijk aan de progressisten over te laten. De eerste helft van de jaren tachtig bleek weinig gunstig voor de socialistische, reformistische én revolutionaire actie, hoewel er in dat verband toch een onderscheid dient te worden gemaakt. Ook al waren noch de gematigde, noch de revolutionaire socialisten er tijdens de jaren 1879-1881 in geslaagd een bredere arbeidersbeweging in het leven te roepen, de eersten bleven her en der discreet de, niet het minst coöperatieve, grondvesten leggen voor een tweede, meer succesvolle poging in die richting.

- <sup>1</sup> R. de Jong (1967), 22; J. Maitron (1975), I, 14. Over de Eerste Internationale zie onder meer E. Labrousse e.a. (1968); G. Cole (1961), 88-236; A. Kriegel (1972), 603-634; J. Braunthal (1978), I, 101-200.
- <sup>2</sup> M. Nettlau (1927), 80-87; G. Cole (1961), 88-133; J. Maitron (1975), I, 42-49; G. Gurvitch (1965); J. Bartier e.a. (1967); J. Bancal (1967); D. Guérin (1967).
- <sup>3</sup> Over deze strijd tussen autoritaire en anti-autoritairen: M. Nettlau (1927), 88-205; M. Molnar (1963); M. Molnar (1968); A. Lehning (1968); J. Maitron (1975), I, 109-132. Zie ook M. van der Linden (1988).
- <sup>4</sup> Over de Internationale van Saint-Imier zie o.a. M. Nettlau (1927), 206-227, 237-245; J. Maitron (1975), I, 67-75, 79-80.
- <sup>5</sup> Over de Internationale in België zie onder meer: D. Devreese (1990), 36-37; D. Devreese (1988); D. Devreese (1976); D. de Weerd (1983); D. de Weerd (1972); B. Dandois (1974); J. Dhondt en C. Oukhow (1968); C. Oukhow (1967), V-LII. Een omvangrijke bronnenpublicatie vormt H. Wouters (1963-1971). Zie verder voor Brussel H. Collin-Dajch (1956) en voor Luik L. Halkin (1966), M. Zanatta (1971) en (1972).
- <sup>6</sup> Een en ander lijkt alvast paradoxaal in het licht van de traditionele voorstelling van de vroeg gemechaniseerde wolnijverheid. Laten we in elk geval opmerken dat de ontwikkeling van de socialistische beweging vóór 1885 zowel algemeenlandelijk als in het bijzonder te Verviers nog onvoldoende bestudeerd werd.
- <sup>7</sup> Zie in het bijzonder voor Verviers: R. Bonaventure (1962), 42-45; D. de Weerd (1968), 183-194; F. Joris (1982), *Presse*, 129-133; F. Joris (1982), *Métallurgistes*, 55-56; J. Messiaen en A. Musick (1985), 9-11.
- <sup>8</sup> M. Nettlau (1927), 254-282; G. Vanschoenbeek (1992), 193-197.
- <sup>9</sup> Voor de Brabantse Socialistische Partij zie H. Sneyers (onuitgegeven), 2-8. Voor de VSAP zie G. Vanschoenbeek (1992), 183-199; D. de Weerd (1959). Over de diverse socialistische partijen die in de jaren 1877-1879 werden gevormd zie onder meer D. de Weerd (1972); A. Mommen (1980), 13-16.
- <sup>10</sup> J. Puissant (1982), 191-197; A. Mommen (1975), 5-8; A. Mommen (1980), 17.
- <sup>11</sup> Over Chauvière en de revolutionair-socialistische stroming die hij inspireerde, zie ARA, Vrpol, 311.118: E. Chauvière; R. Abs (1971), *Chauvière, Emmanuel*, in: *BN, Supplément*, IX, 147-155; *Chauvière, Emmanuel* (1973), in: *DBMOF*, XI, 190-191; D. de Weerd (1968), 137-141; D. de Weerd (1972), 101-103; J. Puissant (1982), 198-199; A. Mommen (1975), 11-13; A. Schaner (1965), 20-24.
- <sup>12</sup> J. Puissant (1982), 198-199.
- <sup>13</sup> In verband met de Brusselse afdeling van de Internationale in de jaren 1877-1879, zie H. Sneyers (onuitgegeven), 15-54.
- <sup>14</sup> Over de Ligue Collectiviste-Anarchiste, zie H. Sneyers (onuitgegeven), 172-240; A. Schaner (1965), 25-29; D. de Weerd (1968), 142; D. de Weerd (1972), 103.
- <sup>15</sup> Laurent Verrycken (1835 Grimbergen - 1892 Brussel), bakker, vanaf 1872 boekhandelaar. D. de Weerd (1972), 182, passim; A. Schaner (1965), 36; H. Sneyers (onuitgegeven), 20-21, passim; M. Nettlau (1927), passim; M. Nettlau (1931), passim. Hubert Delsaute (soms ook Delsante; \*1848 Luik), bediende. D. de Weerd (1972), 27, 108; M. Nettlau (1927), 303; M. Nettlau (1931), 167-168, 192; H. Sneyers (onuitgegeven), 175-188, passim. Charles Debuyg(h)er (\*1884), vergulder. D. de Weerd (1972), 102, 103, 108, 159; H. Sneyers (onuitgegeven), 23, 198-199.
- <sup>16</sup> *Rév.*, 18-11-1880, geciteerd in: A. Schaner (1965), 26-27; H. Sneyers (onuitgegeven), 211-212.
- <sup>17</sup> *Le Drapeau rouge*, 1-2-1880; H. Sneyers (onuitgegeven), 213-214; A. Schaner (1965), 25-26; D. de Weerd (1972), 103.
- <sup>18</sup> J. Maitron (1975), I, 80-85; M. Nettlau (1927), 228-236, 296-311, passim; M. Nettlau (1931), 5-19.
- <sup>19</sup> J. Maitron (1975), I, 75-78, 82-83.
- <sup>20</sup> H. Sneyers (onuitgegeven), 179, 214, 220-221. Eugène Steens (1826 Oostende - 1898 Brussel), onderofficier, handelsreiziger, bediende, journalist. Steens was afgevaardigde op het congres van 1871 in Londen; secretaris ook van de Brabantse Socialistische Partij. D. de Weerd (1972), 182, passim; H. Sneyers (onuitgegeven), 17-19, passim; M. Nettlau (1927), passim; M. Nettlau (1931), passim.
- <sup>21</sup> *Le Drapeau rouge*, 1-2-1880 t.e.m. 28-3-1880.
- <sup>22</sup> A. Schaner (1965), 24, 34; H. Wouters (1971), III, 1459, 1484.
- <sup>23</sup> Volgens H. Sneyers (onuitgegeven), 222, onderschat D. de Weerd (1972), 107, passim, de invloed van de anarchisten.
- <sup>24</sup> L. Bertrand (1907), II, 306. M. Oukhow (1975), 414, en D. de Weerd (1972), 155, lijken deze stelling tot op zekere hoogte bij te treden. H. Sneyers (onuitgegeven), 217-218, brengt ter zake belangrijke nuanceringen aan.
- <sup>25</sup> J. Puissant (1982), 199-200; A. Mommen (1975), 8; A. Mommen (1980), 18.
- <sup>26</sup> A. Mommen (1975), 9; A. Mommen (1980), 18-19.
- <sup>27</sup> *Les Droits du peuple*, 5-9-1880, 12-9-1880, 26-9-1880, 10-1880; *La Révolution sociale*, 12-9-1880, 19-9-1880, 26-9-1880; L. Bertrand (1907), II, 341; in *La Persévérance*, 9-1880, is sprake van 54 aanwezigen voor 64 groepen.
- <sup>28</sup> *La Persévérance*, 1-1881; A. Schaner (1965), 15; *La Révolution sociale*, 2-1-1881.
- <sup>29</sup> *La Révolution sociale*, 3-4-1881; A. Schaner (1965), 15-16.
- <sup>30</sup> Club Révolutionnaire Anarchiste of Club des Révolutionnaires Anarchistes waren ongetwijfeld andere namen voor hetzelfde genootschap.
- <sup>31</sup> A. Schaner (1965), 44-47; D. de Weerd (1972), 104.
- <sup>32</sup> Emile Piette (1838 Verviers - 1894 Buenos Aires), wever, vervolgens drukker en boekhandelaar. Piette was onder meer lid van de Federale Raad van de

Internationale in België. F. Joris (1982), *Presse*, 498, passim; D. de Weerd (1972), passim; H. Sneyers (onuitgegeven), 72-73.

<sup>37</sup> *La Voix de l'ouvrier*, 24-4-1881.

<sup>38</sup> *Rév.*, 23-7-1881, 6-8-1881, 20-8-1881; *La Révolution sociale*, 24-7-1881; *Compte-rendu du congrès de Londres* (1881), Brussel, 4, 7; ARA, Vrpol, 311.118; E. Chauvière; M. Nettlau (1931), 176-231; D. de Weerd (1972), 105; J. Maitron (1975), I, 113-115.

<sup>39</sup> A. Schaner (1965), 17, 43-44.

<sup>40</sup> H. Sneyers, Collignon, Alexandre, in: *Dictionnaire historique du mouvement ouvrier belge* (in voorbereiding); A. Mommen (1975), 15; J. Puissant (1982), 198.

<sup>41</sup> Charles Delfosse (1856 Luik - 1898 Luik), industrieel tekenaar, journalist. J. Puissant (1971), *Delfosse. Charles*, in: *BN, Supplément*, IX, 200-203.

<sup>42</sup> L. Bertrand (1907), II, 354-360; *Rév.*, 4-3-1882, geciteerd in: A. Schaner (1965), 52-53; D. de Weerd (1972), 104.

<sup>39</sup> A. Mommen (1975), 15, 25-26; J. Puissant (1982), 200-201.

<sup>40</sup> A. Mommen (1975), 9-10.

<sup>41</sup> A. Schaner (1965), 39-40; *De Opstand*, 1881-1884, in het bijzonder 5-11-1882; E. Thomas (1980), 200-202.

<sup>42</sup> A. Schaner (1965), 54; *De Opstand*, 1881-1884; M. Nettlau (1931), 192.

<sup>43</sup> ARA, Frère-Orban, 192; Polcom J. Mignon, 29-8-1888, 1-38, 50; M. Zanatta (1971) en (1972); R. van Santbergen (1969), 27-28; op deze laatste is ook L. Flagothier-Musin (1985), 8-11, gebaseerd.

<sup>44</sup> *La Sentinelle*, 15-4-1883, 13-5-1883, 27-5-1883; ARA, Frère-Orban, 192; Polcom J. Mignon, 29-8-1888, 20-25.

<sup>45</sup> *Le Cri du peuple*, 7-7-1878 t.e.m. 10-5-1879; *La Persévérance*, 8-1880 t.e.m. 10-1881; D. de Weerd (1968), 191; D. de Weerd (1972), 107; F. Joris (1982), *Presse*, 133-137; F. Joris (1982), *Métallurgistes*, 59; J. Messiaen en A. Musick (1985), 11-13; R. Bonaventure (1962), 45-46.